

УДК 379.8:167:378

ДОЗВІЛЛЕВА ДІЯЛЬНІСТЬ: СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА І ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕНЬ

Ковальчук Т. І.

У статті висвітлено історичні аспекти розвитку дозвіллевої діяльності. Охарактеризовано сутність, структуру і підходи до досліджень дозвіллевої діяльності. Особливу увагу приділено дитячій дозвіллевій діяльності.

Ключові слова: вільний час, дозвілля, дозвіллева діяльність, відпочинок, розваги, свято, творчість, самоосвіта, споглядання, дозвіллева культура.

В статье отображены исторические аспекты развития досуговой деятельности. Охарактеризованы сущность, структура и подходы к исследованиям досуговой деятельности. Особое внимание уделено детской досуговой деятельности.

Ключевые слова: свободное время, досуг, досуговая деятельность, отдых, развлечения, праздник, творчество, самообразование, созерцание, досуговая культура.

The article elucidates historical aspects of the development of leisure activities and describes the essence, structure and approaches in the research on leisure activities. Special attention is paid to children's leisure activities.

Key words: free time, leisure, leisure activities, rest, recreation, holiday, creativity, self-education, contemplation, leisure culture.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Паростки дозвілля зародилися на наших теренах разом із вірою у свого Бога ще у дохристиянські часи. "Своїми" Богами наших пращурів були: Числобог, Сварог (Род), Коляда, Дана, Велес, Стріча, Колодій, Права, Ява, Нава, Лада, Леля, Ярило, Дажбог, Світовид, Купайло, Вогнебог-Сварожич, Стрибог, Перун, Мати Слава, Птиця Вишня, Магура, Мокоша, Доля.

Важливим є те, що перші дозвіллеві обрядодійства українців нагадували сучасні маскаради, коли групова форма дозвіллевої діяльності переходить у масову. Зимові Велесові свята відомі як своєрідні маскаради.

Безперечно, що у міру розвитку суспільства свята збагачувалися культурним змістом (піснями, танцями, музикою, оповідями, іграми). "Рядження" можна вважати першою театральною дією. З ігор популярні були боротьба, верхова їзда, змагання на човнах, біг, метання списа.

Сюжети з музичного життя Київської Русі відтворені на фресках собору Святої Софії, де шість музикантів грають на флейті, два – на духових інструментах і трапецієподібній арфі. Сцени музичного побуту виявлено і на дорогоцінних золотих виробках. Поширеними інструментами в княжу добу були гуслі, лютні, гудок, смик, духові ріжки, труби, сурни, свірелі, сопілки, флейти та різноманітні дзвіночки і брязкальця. Найпоширенішим ударним інструментом був бубон. Нотної грамоти на Русі ще не знали, але відомою була крюкова (знаменна) і кондокарна нотації, що засвідчує високий рівень розвитку давньоруської музичної культури [8, с. 57].

У процесі дослідження встановлено, що головними носіями народного театального мистецтва у Київській Русі були скоморохи – народні лицедії, талановиті музиканти й актори. В їхньому мистецтві поєднувалися спів, інструментальна музика, танок, театралізована пантоміма, акробатика, дресирування звірів тощо.

Пошуки нових форм дозвіллевої діяльності вивели нас на значущість української народної творчості у сучасній педагогіці дозвілля. Погляд у минуле педагогіки свідчить, що дозвіллева діяльність така ж давня, як і сама людина. Фольклорні джерела (казки, легенди, перекази, загадки, прислів'я, приказки, думи, балади, ліричні пісні) фіксують принципи, методи, форми й засоби загальнолюдської та етнічної парадигм виховання морально-етичних, патріотичних, розумових, трудових, фізичних та художньо-естетичних якостей.

Слід відзначити, що мудрість народу витворила струнку систему виховних цінностей, яка спирається на такі риси індивіда, як належність до родини, роду,

громади, народу. У скарбниці усної народної творчості можна знайти засоби, спрямовані на розв'язання складних завдань всебічного гармонійного розвитку дітей з урахуванням їхніх вікових особливостей. Це розвивальні ігри, загадки, приказки, прислів'я, народні прикмети – та школа, яка завжди з нами, вона супроводжує і спрямовує життя українців з прадавніх часів донині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що проблеми використання вільного часу, підготовки, організації і проведення культурно-дозвілєвої діяльності та її педагогічного навчально-методичного забезпечення досліджували: І. Бестужев-Лада, І. Бойчев [2], В. Й. Бочелюк, В. В. Бочелюк [3], А. Воловик, В. Воловик [4], О. Голік, О. Демченко, Ж. Дюмазедьє, Д. Загоруйко [6], Г. Зборовський [7], Д. Пащенко [10], С. Пащенко [11], В. Попов, Ф. Попова [14], В. Піча [13], В. Русанова [15], В. Сухомлинський [17], К. Ушинський [18]. Теоретичні засади соціології вільного часу розробляли Г. Зборовський [7], В. Піча [13], Н. Цимбалюк та ін. У цих працях закладені основи вивчення вільного часу як простору для реалізації специфічних соціальних процесів, в т. ч. і дозвілєвих.

Осмислення філософських аспектів творчої діяльності можливе тільки за умови свободи особистості. Філософські основи педагогічної діяльності відображені у сучасних концепціях ролі людського фактора у перетворенні різних сфер соціокультурної діяльності. Доречно додати, що соціологічні дослідження Г. Буданової, Б. Мосальова, В. Пічи [13], Г. Орлова та ін. визначають межі *вільного часу*, розкривають його функції, структурні і змістові елементи.

Виклад основного матеріалу. У педагогічних працях термін "вільний час" трактується неоднозначно. Як вважає Г. Зборовський, "вільний час особистості – це простір для її всебічного розвитку, вільного вибору способів задоволення духовних і фізичних потреб, прояву соціальної активності з урахуванням особистого життєвого досвіду, з сукупним досвідом суспільства, класу, соціальної групи і готівковими суспільними умовами" [7, с. 45].

І. Бестужев-Лада і Г. Орлов вивчали вільний час як простір для здійснення специфічних соціальних процесів. "Саморозвиток особистості, оволодіння нею надбаннями культури і створення культурних цінностей – усе це пов'язувалося безпосередньо з вільним часом" [4].

Дійсної цінності вільний час набуває лише тоді, коли використовується для всебічного розвитку особистості. У вільний час людина здатна розкрити себе, піднятися до вищого рівня прояву своїх здібностей, повніше задовольнити свої постійно зростаючі потреби [3], "вільний час можна визначити як частину соціального часу, вивільнену працею від неодмінних справ..." [13, с. 26]. Інтерпретація терміна "вільний час" стосовно дорослих і дітей суттєво відрізняється. "Визначення вільного часу, прийняте в соціології для дорослих, не може бути автоматично поширеним на дітей: надто вже різні їх ролі в житті суспільства і надто велика різниця структури їх вільного часу. Особливість вільного часу дитини така, що, будучи, здавалося б, вільним, цей час знаходиться під контролем сім'ї, школи, дитячих організацій, дозвілєвих об'єднань, направляється ними" [15, с. 7].

Але, як свідчить дослідження, не можна ототожнювати поняття "дозвілля" з поняттям "вільний час". Вільний час набуває форми дозвілля, але не зводиться цілком до нього [3]. На підтвердження цього варто сказати, що Г. Зборовський вільний час називає простором, тоді як дозвілля – його змістом [7, с. 48].

У цьому аспекті доречно навести думку В. Русанової про те, що дорослим необхідно так організувати вільний час дітей, щоб, наповнюючи його розумним змістом, не позбавляти дітей можливості вільного вибору дозвілєвих занять [15, с. 20].

У продовження висвітлених аспектів варто сказати про педагогічні дискусії вчених навколо двох понять: "вільний час" і "дозвілля". Зокрема, В. Русанова вважає, що "дозвілля вживається найчастіше як синонім вільного часу. Але точніше під дозвіллям слід розуміти можливість різноманітної діяльності у вільний час..." [15, с. 18]. На думку Ж. Фрідмана, дозвілля має двоїстий характер і розглядається як "сфера вільного часу, активне дозвілля". Дозвілля не ототожнюється з вільним часом і не зводиться до переліку різних видів діяльності, спрямованих на відновлення сил людини, його розглядають як центральний елемент культури, який має глибокі зв'язки з іншими сферами життя. Варто зазначити, що дозвілля як складова вільного часу

захоплює людину численними можливостями та властивою їм комплексністю і є сукупністю занять для розвитку особистості, за допомогою яких відновлюються фізичні, розумові і психічні сили людини [3, с. 22].

М. Каган вказує й на інші види діяльності, які представлені в дозвіллі. Згідно з його баченням у класифікації видів діяльності виділяється перетворювальна, пізнавальна, ціннісно-орієнтаційна і комунікативна. Усі ці види фокусуються в художній творчості і більшою чи меншою мірою представлені в дозвіллевій діяльності. Дозвіллевій діяльності притаманні різноманітні структурні і функціональні характеристики: типи дозвілля залежно від його змісту, різні напрями залежно від форм його організації та проведення; види і форми дозвілля з урахуванням різних ознак, класифікація за активністю, періодичністю, тривалістю і напрямками діяльності [4]; поліфункціональний характер дозвілля: види та форми організації виконують соціальну, психологічну, терапевтичну, економічну функції (М. Балабан); складовими соціальної функції є: рекреаційна, комунікативна, творча, ціннісно-орієнтаційна, пізнавальна та виховна (І. Петрова).

Е. Соколов збагатив педагогіку дозвілля такими поняттями дозвіллевої діяльності, як "відпочинок", "розвага", "свято", "споглядання", які він трактував як звільнення від буденної роботи, дріб'язкових хвилювань, егоїстичних бажань; просвіта як засіб розвитку розуму, уяви, естетичних і моральних почуттів; творчість, яка, відповідаючи глибинним та універсальним потребам людини в самовираженні, перетворенні дійсності, пошуку, пізнанні і зміні навколишнього світу, допомагає удосконалювати буття, ставлення до самого себе, створювати нове. На думку К. Ушинського, "відпочинок – це обов'язково має бути протилежна до навчання діяльність, інші види занять, які дозволяють дитині відволіктися і відпочити від основного виду діяльності" [18].

Наступним видом дозвіллевої діяльності, відображеним в "Українському педагогічному словнику" Семена Гончаренка, є споглядання – емпіричний ступінь пізнання, основу якого становить безпосереднє чуттєве відображення об'єкта. Всяке індивідуальне споглядання опосередковане суспільно й історично, і тому воно включає не лише елементи безпосередньої чуттєвості, а й умоглядні уявлення, попередня доведеність яких робить їх самоочевидними для наступних суб'єктів.

Спираючись на результати дослідження, можна стверджувати, що свято – це один із домінуючих видів дозвіллевої діяльності. Варто детальніше розглянути трактування науковцями понять "свято", "масове свято", "шкільне свято". "Енциклопедія освіти" підкреслює, що одним із п'яти груп видів дозвілля є свята: народні, політичні, релігійні, професійні, сімейні, які поєднують відпочинок і розваги.

На початку XIX ст. російський етнограф І. Снегірьов (1793–1868) одним із перших класифікував свята, виділивши рухливі і нерухливі, знаменні, сільські і міські, вітчизняні і запозичені. Саме слово "свято" виражає святкування, вільний час від буденної праці, пов'язаний із веселощами і радощами. Свято – звичай, знаменна дата, прийнятий спосіб відзначення урочистих подій. На думку Б. Мар'янова, воно приурочене до якоїсь події, насичене різними обрядовими діями, заохочує людей до активної участі і містить такі якості: невимушеність, яскравість, веселість, емоційне піднесення.

Українські вчені А. Воловик, В. Воловик справедливо зазначають, що організація масових свят – це своєрідний педагогічний процес, який полягає в тому, що виховний вплив на людину здійснюється побічно [4, с. 332]. Визначимо також, що автори "Енциклопедії дитячого свята" наділяють масове свято епітетами "різноманітне й синтетичне". У ньому використовуються всі можливі засоби художньої виразності: пісні, танці, кіносюжети, уривки із спектаклів [5, с. 242].

Н. Волкова "масовими святами" називає дні, тижні, місячники підвищеної уваги до поезії, музики, театру, кіно, дитячої книги, в яких беруть участь всі учні школи. Під час таких свят відбуваються зустрічі з письменниками, художниками, композиторами.

Видатний вчений-педагог К. Ушинський стверджував, що шкільне свято для дитини – це справжня подія в щорічному дитячому житті [18, с. 320], І. Мордвінов називав свято заходом, який дає дітям веселу і водночас корисну розвагу, вносить у шкільну обстановку струмінь оживлення [9, с. 1].

Х. Алчевська свято вважає засобом зближення неоднорідного складу школи – учителів і учнів [1, с. 183], а С. Русова – тим засобом, який викликає "велику

активність з боку дітей, об'єднує їх почуттям спільної мети" [16, с. 10]. Видатний педагог Я. Чепіга підкреслював, що шкільне свято є гордістю дітей, частиною їхньої душі, їхньої праці й творчості.

У психолого-педагогічній літературі шкільне свято трактують як одну з форм організації навчання, як засіб виховання учнів. Так, М. Фіцула й І. Харламов шкільне свято розглядають як невід'ємну складову масових свят та інтерпретують як організацію дозвілля учнів, що ґрунтується на активній дії, тобто пов'язане з найрізноманітнішими формами самовираження, які включають позитивне ставлення до тих чи інших дат, подій, традицій.

Унікальним феноменом в українській педагогіці дозвілля була створена В. Сухомлинським система свят, реалізованих у Павлівській середній школі, організаторами яких були учні, педагоги, батьки і громадськість [17]. Ці свята ґрунтувалися на українських народних традиціях з краєзнавчою й етнографічною складовою і поділялися на: традиційні шкільні свята, пізнавально-естетичні, природничо-календарні, трудові свята (табл. 1).

Таблиця 1

**Павлівська середня школа В. Сухомлинського:
феномен створення системи свят**

№ з/п	Назва та особливості свята	Значення свята
1	2	3
І. Трудові свята		
1.	Свято весняного деревонасадження: продовження традицій народу (посадити дерево, збудувати хату, виростити сина); продовження традицій школи (закладати Сад для Людей); перетворення доквілля (озеленення пустирів плодовими деревами, шкільної садиби липовою алеєю, посадка плодкових, декоративних дерев, дикого винограду, хмелю)	Екологічна, трудова, морально-етична, фізична складові виховання, формування здорового способу життя
2.	Свято винограду: посадка виноградних саджанців по всій шкільній садибі; перетворення села на виноградник; запрошення дошкільнят (3–7 років) і відомих колгоспників; пригощання виноградом	Родинна, трудова, морально-етична складові виховання
3.	Свято сінокосу: заготівля сіна на зиму (діти перевертали сіно, допомагали складати його в копиці, скирували)	Трудова, морально-етична, родинна складові виховання
4.	День Королеви ланів (свято праці): праця на ланах кукурудзи з додаткового штучного запилення рослин вранці і ввечері; відпочинок вдень (купалися, спілкувалися, варили кашу)	Трудова, морально-етична складові виховання, формування здорового способу життя
5.	Свято першого снопа: діти приходили у поле до сходу сонця, жали пшеницю серпом, в'язали у сніп (символ достатку), прикрашали його квітами, дарували комбайнерові; збирали після комбайну колоски на полі; ввечері приносили сніп у школу	Трудова (краса людської праці), морально-етична (повага до людей праці, долання труднощів, любов до землі, поцінування хліба)
6.	Свято останнього снопа: діти приходили у поле до сходу сонця, в'язали сніп, прикрашали його квітами та яблуками, дарували його, книгу з дарчим написом і вишитий пшеничним колоссям рушник комбайнерові; комбайнер брав із снопа кілька стебел з колосками і передавав їх дітям; збереження подарованого колосся до свята врожаю	Трудова, морально-етична, патріотична складові виховання
7.	Свято врожаю: відзначення в жовтні; участь дітей, батьків, громадськості; піднесення гостям на вишитому рушнику короваю, випеченого із зерна шкільної навчально-дослідної ділянки; переможців преміювали книжками, музичними інструментами, коштами на екскурсії	Трудова, морально-етична, етнографічна складові виховання
ІІ. Природничо-календарні свята		
8.	Свято птахів: відзначення навесні з прильотом ластівок; звільнення шкільної пташиної лікарні від виходжених птахів, які потрапили у біду – відпускання їх на волю; шкільна традиція дарування один одному голубів на знак дружби і пошани один до одного	Екологічна, патріотична, морально-етична складові виховного процесу
9.	Свято жайворонка: відпускання на волю з кліток птахів; підготовка творчих робіт – ліплення з тіста жайворонків та інших птахів	Патріотична, екологічна, морально-етична, етнографічна складові виховного процесу

Продовження таблиці 1

1	2	3
III. Пізнавально-естетичні свята		
10.	Свято книги: проведення свята перед весняними канікулами; розповсюдження літератури; преміювання кращих розповсюджувачів книг на зборі дружини правління колгоспу; сімейна традиція дарування книг дитині на день народження; створення Товариства любителів книги і його діяльність у школі.	Духовне становлення особистості, морально-етична, художньо-естетична, патріотична, громадянська складова виховного процесу
11.	Весняне свято квітів: проведення свята в кінці травня; створення композицій з квітів і букетів, вирощених дома чи зібраних у лісі, полі; огляд гуртківцями "Юних квітників" квіткових клумб і кущів троянд в учнів школи	Екологічна, художньо-естетична, патріотична, морально-етична складова виховного процесу
12.	Осіннє свято квітів: проведення свята: пізня осінь; кожна дитина приносила квітку хризантеми і дарувала комусь із друзів чи педагогів	Екологічна, художньо-естетична, патріотична, морально-етична складова виховного процесу
13.	Свято троянд: проведення свята навесні і восени ввечері, коли дуже пахнуть квіти; хлопчики дарували свої квіти дівчаткам, а дівчатка хлопчикам; восени кожному першокласникові давали саджанець троянди, щоб він посадив його вдома	Екологічна, художньо-естетична, патріотична, морально-етична складова виховного процесу
14.	Весняне свято конвалій: "Кожен приносив на це свято одну рослину – два стрілчастих листки, між якими біле гроно крихітних, ніжних, задумливих квітів. Але саме головне те, що учні прагнули принести рослину, в якій всі квітки, з яких складається гроно, розкрили свої пелюстки. Юнаки і дівчата знали прадавній звичай: якщо головки квітів, які дарує тобі друг, спрямовані ніжними відкритими пелюстками до тебе (а вони всі завжди спрямовані в один бік), значить, той, хто дарує тобі квітку, висловлює тобі своє почуття симпатії, значить, ти для нього дорога людина" (В. Сухомлинський)	Екологічна, художньо-естетична, патріотична, морально-етична складова виховного процесу
15.	Свято польових квітів: проведення свята в кінці липня – на початку серпня; збір польових квітів і дарування батькам та один одному	Екологічна, художньо-естетична, патріотична, морально-етична складова виховного процесу
IV. Традиційні шкільні свята		
16.	Свято першого дзвоника: проведення свята: перший день навчання; шкільна традиція: посадка дерева вічної шкільної дружби (випускники разом з першокласниками садили яблуньки); дарування книжок першокласникам; передача своїх дерев під їх опіку	Морально-етична, патріотична, громадянська, родинна складова виховного процесу
17.	Новорічне свято: першокласники влаштовували для дошкільнят виставу лялькового театру, виступ художньої самодіяльності; готували їх до свята – вчили читати вірші	Морально-етична, розумова, календарно-обрядова складова виховного процесу
18.	Свято дівчаток: проведення свята в першу неділю зимових канікул; підготовка подарунків для дівчаток хлопчиками (малюнків, квітів, книжок тощо)	Морально-етична, родинна складова виховного процесу
19.	Свято матері: проведення свята 8 березня; підготовка подарунків своїми руками; часто дарували гілочку абрикоса, вирощену у шкільній теплиці	Морально-етична, родинна складова виховного процесу
20.	Свято останнього дзвоника: проведення свята останній день навчання; учень першого класу давав останній дзвінок для випускників; дарування книжок з дарчими написами; батьки і громадськість виступали із зворушливими промовами	Морально-етична, патріотична, громадянська, родинна складова виховного процесу

Ж. Дюмазедьє визначає дозвілля як "гасло трьох Д": détente de relaxation (розслаблення), divertissement (розвага), developement (розвиток). Дозвілля, згідно з його позицією, – це діяльність окрім тієї, яка пов'язана з роботою, сім'єю і суспільством, до якої людина звертається за своїм бажанням для того, щоб розслабитися, урізноманітнити і розширити сферу пізнання й участі у громадському житті, проявити свої творчі можливості. У цьому аспекті цікавою є думка Є. Рапацевича про розвиток особистості, бо саме "розвиток" у Ж. Дюмазедьє є визначальним, на який націлені "розваги" і "розслаблення" для "урізноманітнення і розширення сфери пізнання". "Розвиток особистості – це духовне і фізичне становлення людини, реалізація його

природних здібностей на основі засвоєння всіх елементів культури і соціального досвіду, що входять до змісту освіти" [12, с. 496].

Найчастіше дозвілля трактують як "вільно обрану особисту діяльність, спрямовану на задоволення духовних, творчих і фізичних потреб, використовують її нарівні з терміном "дозвіллева діяльність..." [4].

Вчені доводять, що "дозвіллева діяльність є воістину могутнім стимулом для творчого розвитку дітей, підлітків і юнацтва, розквіту їх здібностей, розширення діапазону інтересів, гуманізації думок, почуттів і вчинків, творчої активності. Дозвіллеві об'єднання є особливою педагогічною системою, в якій процес формування і розвитку індивіда не заганняється в ложе "соціального замовлення", а здійснюється на основі домінуючих потреб і мотивів поведінки самих вихованців, їх вільного вибору" [15, с. 8].

Видатний український вчений-педагог В. Сухомлинський стверджував, що "найбільш інтенсивний розвиток особистості школяра відбувається не на уроці, як думають більшість учителів, а у сфері вільного спілкування, дозвілля, праці, улюблених занять, гри, що підкреслює значущість і виховний потенціал дозвіллевої діяльності" [17].

Таким чином, розмаїття трактування науковцями поняття "дозвілля" пов'язане з вільним вибором форми проведення часу відповідно до принципу інтересу, спільності діяльності, рекреації і пізнання [4].

Не менш важливим терміном є "дитяче дозвілля", яке, за твердженням Б. Тітова, є творчою взаємодією дітей, підлітків, юнацтва з довкіллям у вільному для вибору роду занять і міри активності у просторово-часовому середовищі.

Культура дитячого дозвілля багатовимірна і вбирає в себе різні пласти – ігрову, музичну, танцювальну, театральну, "екранну", читацьку культуру тощо. Дозвіллева культура об'єднує в собі найбагатші ресурси вільного проведення часу дитини таких масштабних феноменів, як кінематограф, телебачення, комп'ютерні і відеосистеми, спорт, туризм, прикладне рукоділля, технічне моделювання, малювання і, передусім, різне спілкування [15, с. 8].

У "Російській педагогічній енциклопедії" дозвілля трактується як "можливість людини займатися у вільний час різнобічною діяльністю на власний вибір. Виділяються п'ять основних видів дозвіллевої діяльності: відпочинок, розваги, свято, творчість, самоосвіта". Отже, в енциклопедичному виданні та в Е. Соколова такі види дозвіллевої діяльності (вони ж "поняття"), як відпочинок, розваги, свято, творчість, є ідентичними.

Висновки. Таким чином, дослідження дозвіллевої діяльності дає можливість зробити висновок, що зміст поняття "дозвілля" та його похідних і видів був і залишається предметом широкої наукової дискусії. Аналіз підходів до його трактування свідчить, що дозвілля розглядали як: складову вільного часу, складову часового простору, вид діяльності, психологічний стан людини, емоційне сприйняття дійсності, природну потребу людини, можливість саморозвитку і самореалізації, мотив для трудової діяльності тощо.

Аналіз досліджень дозвіллевої діяльності дозволяє зробити висновок про те, що *дозвіллева діяльність дітей та юнацтва* – це цілеспрямована пізнавальна діяльність, необхідна для розвитку здібностей, здобування знань, розкриття прихованого потенціалу особистості. Вона представлена сукупністю занять за вільним вибором дітей, за допомогою яких задовольняються їх фізичні, психічні, творчі та духовні потреби; творча взаємодія дітей та юнацтва з довкіллям (із урахуванням їх інтересів); урізноманітнення і розширення сфери пізнання і творчих можливостей цієї категорії громадян; міра активності у просторово-часовому середовищі в умовах вільного часу.

Література

1. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания / Х. Д. Алчевская. – М. : Тип. Сытина, 1912. – 467 с.
2. Бойчев І. І. Підготовка майбутнього вчителя до організації культурно-дозвіллевої діяльності учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / Бойчев І. І. – Одеса, 2005. – 21 с.

3. Бочелюк В. Й. Дозвіллєзнавство : навч. посіб. / В. Й. Бочелюк, В. В. Бочелюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 208 с.
4. Воловик А. Ф. Педагогика досуга : учеб. пособие / А. Ф. Воловик, В. А. Воловик. – М. : Флинта, 1998. – 240 с.
5. Енциклопедія дитячого свята / Н. В. Кулинич, Л. В. Савченко. – Х. : Основа, 2007. – 272 с.
6. Загоруйко Д. Е. Педагогическое сопровождение ценностно-ориентированной детской игровой деятельности в учреждениях культуры : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.05 "Теория, методика и организация социально-культурной деятельности" / Загоруйко Д. Е. – М., 2009. – 22 с.
7. Зборовский Г. Е. Социология досуга и культуры / Г. Е. Зборовский. – М. : Альтекс, 2006. – 242 с.
8. Ковальчук Т. І. Організація роботи у сфері дозвілля: інформаційна складова : монографія / Т. І. Ковальчук, Т. Ф. Мельничук. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2013. – 536 с.
9. Мордвинов И. П. Как устраивать в семье и школе елки, праздники, юбилеи / И. П. Мордвинов. – СПб., 1901. – 108 с.
10. Пащенко Д. І. До організації освітньо-дозвільнєвої діяльності учнівської молоді / Д. І. Пащенко. – К. : А. Л. С. Д., 1998. – 79 с.
11. Пащенко С. Ю. Підготовка соціальних педагогів до організації освітньо-дозвільнєвої діяльності учнівської молоді : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / Пащенко С. Ю. – К., 2000. – 19 с.
12. Педагогика : большая современная энциклопедия / сост. Е. С. Рапацевич – Мн. : Современ. слово, 2005. – 720 с.
13. Піча В. М. Культура вільного часу: філософсько-соціальний аспект / В. М. Піча. – К. : Світ, 1990. – 152 с.
14. Попов В. В. Культурно-досуговая деятельность в контексте научного исследования : монографія / В. В. Попов, Ф. Х. Попова. – Тюмень, 2004. – 176 с.
15. Русанова В. С. Воспитательный потенциал центров детского досуга [Текст] / В. С. Русанова. – Челябинск : ЧГИИК, 1998. – 79 с.
16. Русова С. Ф. Драматичний інстинкт у дітей / С. Ф. Русова // Пед. журн. – 1917. – № 7–12. – С. 5–13.
17. Сухомлинський В. О. Наші традиції / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибр. твори : в 5 т. – К. : Рад. шк., 1977. Т. 4. – 1977. – С. 79–88.
18. Ушинський К. Д. Собрание сочинений : в 6 т. – М. ; Л. : АПН РСФСР, 1949. Т. 6. Родное слово. Книга для детей год первый и второй / Родное слово // Книга для учащихся. – 1949. – 446 с.